

ENSENYAR L'ART DE MERCADERIA MEDIEVAL

TEACHING THE ART OF MEDIEVAL MERCHANDISE

CORAL CUADRADA¹

Universitat Rovira i Virgili
Arxiu dels Marquesos de Santa Maria de Barberà

*mercante debbe essere
buono scriptore,
abachista
et quaderniere*

Cotrugli

per a la Jana, sempre

RESUM

L'article tracta, com el seu títol indica, de l'aprenentatge dels joves mercaders a l'edat mitjana. Es descriu el canvi d'actitud vers els comerciants i el fet dels negocis, des d'un inicial recel a esdevenir un model cívic i es planteja la formació en el context de l'ensenyament urbà baix-medieval. A continuació es descriu com aprenien de lletra i de números. Es consideren els manuals per a mercaders i què implicava haver de tenir bons costums. Es clou amb una comparació entre la formació dels nois i de les noies.

Les fonts emprades han estat catalanes i italianes.

Paraules clau: Formació, mercaders, manuals, lletres, números, bons costums.

ABSTRACT

The article deals, as its title indicates, with the apprenticeship of young merchants in middle age. It describes the change of attitude towards merchants and the fact of doing business, from an initial suspicion to becoming a civic model and poses training in the context of urban low-medieval education. Below is a description of how they learned about words and numbers. They consider the manuals for merchants and that implied having to have good manners. It closes with a comparison between the training of boys and girls.

The sources used were Catalan and Italian.

Keywords: Training, merchants, manuals, words, numbers, good manners.

RESUMEN

El artículo versa, como su nombre indica, sobre el aprendizaje de los jóvenes mercaderes en la Edad Media. Se describe el cambio de actitud hacia los comerciantes y el hecho del negocio, desde un inicial recelo hasta llegar a convertirse en un modelo cívico. Se plantea la formación en el contexto de la enseñanza urbana bajomedieval. A continuación se describe cómo aprendían letra y números. También se consideran los manuales de mercaderes y qué implicaba la adquisición de buenas maneras. Se concluye con una comparación entre la formación de los chicos y las chicas. Las fuentes utilizadas han sido catalanas e italianas.

Palabras clave: Formación, mercaderes, manuales, letras, números, buenas maneras.

D'ANTUVI

Ha plogut molt des d'aquells primers articles meus dedicats als mercaders (CUADRADA i LÓPEZ, 1992: 67-92; CUADRADA i ORLANDI, 1994: 3-48; CUADRADA, 1994: 107-130; CUADRADA, 2001). Això no obstant, no he deixat mai de sovintejar els homes i les dones medievals, també dels negocis, mercès a la meva tasca continuada d'arxiu (CUADRADA, DURAN i MARTÍNEZ-GIRALT, 2018). Passats els anys, cal repensar les aportacions inicials, introduir noves perspectives, alguns matisos i noves consideracions que vinguin a ampliar les impressions que en aquells moments llunyans vaig suggerir sobre l'aprenentatge i la pràctica mercantil.

En primer lloc, vull especificar quin tipus de mercaders/res atrau la meva atenció. Per que en aquest estrat social, com a tots els altres, no hi ha homogeneïtat. L'univers comercial és ple de personatges distints, des de la pagesa que, caminant, porta els excedents agraris al mercat setmanal, fins al gran mercader-banquer, atent a les transaccions d'ampla volada, internacionals. Els seus mons són, per tant, ben diferents: una es mou en un radi local reduït, mentre l'altre vigila realitats remotes i desconegudes per a la majoria de la gent. He triat el segon grup, per vàries raons, però la més important és per que són aquests grans negociants els que rebran una formació d'elit, o, millor dit, un aprenentatge fins a cert punt reglat. Si en el 1994 pensava que els mercaders es feien bàsicament a sí mateixos a través de la pràctica de l'ofici² –i en molts sentits així era–, enguany cal afinar més, ser més concreta, més precisa. No n'hi ha prou en descriure els àmbits de sociabilitat i de formació: la casa, la ciutat i el món. Aquí i

1 GRAMP 2017SGR833, Universitat de Barcelona; MARC, Universitat Rovira i Virgili; AMSMB (Arxiu dels Marquesos de Santa Maria de Barberà, Vilassar de Dalt, Barcelona). Aquest article és una contribució al projecte HAR2015-65285-R (AEI/FEDER, UE) i RecerCaixa 2017: "FÈ-NIX. La formació d'un Entorn Internacional en Xarxa: els negocis d'un mercader català en el trànsit a la Modernitat"; <https://urv.academia.edu/CoralCuadrada>

2 Era una percepció que venia donada de la documentació estudiada fins aquell moment, la procedent dels protocols notarials i la del *carteggio* l'Archivio Datini de Prato.

ara vull incidir en l'educació de lletres, números i costums. L'espai temporal preferent serà, òbviament, el de la Baixa Edat Mitjana, i el marc geogràfic el de les ciutats catalanes i italianes, protagonistes del comerç mediterrani occidental.

Em cal també vincular aquesta reflexió amb algunes de les meves recerques més properes, com són el concepte de pobresa (CUADRADA, 2015: 275-301); i les dones medievals, indispensables sempre, a fi i efecte de no caure en una història patriarcal, esbiaixada i excloent (CUADRADA, LASHERAS, MARSAL i ROYO, 2015).³

LA MERCADERIA: DES DEL RECEL A SER MODEL CÍVIC

Si ens plantejem el concepte de pobresa i la seva evolució al llarg de l'Edat Mitjana, ens adonem que es van donar tres grans períodes, que podem interpretar teòricament: 1) els primers segles del cristianisme fins el segle XII, d'influència patristica, on la figura del *pauper Christi* és lloada i exalçada; 2) els segles XII-XIII, significats pels moviments pauperístics; i, en darrer lloc, 3) la baixa medievalitat, la qual aporta el canvi de mentalitat, sobretot en relació al valor del treball i la riquesa. Per tant, no ens ha de semblar gens estrany que els Sants Pares condemnessin als negociants, que en la primera etapa eren assimilats a rodamóns, andarecs, i homes de mala vida.

Els mercaders basculaven entre l'ambigüitat derivada del fet d'aspirar a ser professionals dels negocis i els aventurers, amb el handicap de no ser encara reconeguts positivament pels poderosos. És a dir, patien un problema de rol. Per tant, a la legislació pontificia, des de Gregori VII (1020-1085) a Alexandre III (1070-ca.1170) la percepció que hi havia dels mercaders apareix entre llums i ombres. D'una banda, comencen a ser útils als bisbes, nobles i abats; però, alhora, són presències inquietants per la seva individualitat i, a més, per que no estan encara autoritzats a gestionar les lògiques sacrosantes del profit. Un profit que la tradició cristiana havia vinculat fins llavors a l'expansió de la cristiandat, la multiplicació dels fidels, la riquesa de les esglésies i dels monestirs (TODESCHINI, 2008: 17-46). En última instància, a la salvació espiritual de la terra. A més, entre el 1100 i el 1250, la usura i els prestamistes es converteixen en una obsessió eclesiàstica, generada per la mateixa dificultat d'explicar-se i explicar què era en realitat la usura (LE GOFF, 1956; HERNANDO, 1984: 5-100).

3 Sobretot la "Introducción", pp. 9-20, i "Post Scriptum. Reflexiones más allá de la economía", pp. 329-346.

Existia, certament, el dubte sobre la naturalesa usurària d'alguns contractes. A voltes no era fàcil saber si una societat d'homes de negocis es constituïa per a comerciar per terra o per mar; o si un préstec amb interès amb el que es finançava l'empresa venia de la usura, per esdevenir després (d'amagat) un fons adjunt a la restitució del capital. Dit d'altra manera, la usura podia alterar l'aspecte cívic dels contractes. Fins i tot una venda a crèdit era susceptible de semblar una usura. Però, gradualment, la identitat de l'usurer es distancià de la de l'emprenedor. I en aquest punt hi varen jugar de forma definitiva els pensadors franciscans dels segles XII-XIII (EVANGELISTI, 2016). Així, a Narbona, Olivi reclama la bona reputació dels mercaders, sempre que siguin "honorables i dignes de fe [confiança]" (BURR (ed.), 1992). Si no es pot creure en la seva paraula no són veritables mercaders. La bona fama que els acompanya, juntament a la solvència monetària i la competència en l'avaluació, constitueixen els elements imprescindibles per a ser reconeguts com a elements vàlids per a la societat. Diu Ramon Llull:

En un home fidel i virtuós, la mercaderia és un hàbit perfecte; però en un de mentider i pecador, és un hàbit imperfecte. I, per tant, tothom que vulgui ser un bon mercader hauria d'habituar-se a les virtuts [...] Perquè un hàbit mercantil ben format instaura una comunitat i una societat pel que fa als béns, mentre que un hàbit deformat destrueix tota comunitat i societat... (BONNER, 2012: 189).⁴

Joan Duns Scoto, per la seva banda, des del cor d'una Anglaterra exportadora de llanes i de la seva càtedra universitària a Oxford, sentenciarà, cap el 1300, que els mercaders són de primera utilitat per a organitzar la vida civil, arribant fins i tot a dir que si un sobirà no en veu bastants al seu regne n'haurà d'importar, atribuint-los-hi el rang d'administradors públics sense els quals l'estat no pot funcionar (WOLTER, 2001; LAMBERTINI, 2000). La professionalitat mercantil esdevé, per els franciscans del Tres-cents, una habilitat política capaç de combinar les variades capacitats econòmiques presents a la *civitas* dels cristians. Ser negociant significa saber traficar i canviar els diferents valors de moneda, com té ben clar Alessandro Lombardo a les seves disputes a Gènova el 1307 (HAMELIN, 1962; LANGHOLM, 1992); i comporta que la idoneïtat comercial dels mercaders assumeixi una

4 Cita extreta de *Raimundi Lulli Opera Latina* (ROL), vol. XIV, Turnhout, 1987, p. 378. La meva el·lipsi.

multiplicitat de perícies. Comptat i debatut, l'home i/o la dona de negocis haurà de ser una mica de tot: canviador, negociant, comptable, correspon-sal, emprenedor, productor. No són només dones i homes que compren, importen, transformen la mercaderia i la revenen. Les seves virtuts i les seves competències personals, vistoses en les seves capacitats per calcular el valor futur dels productes i de guany anticipant-se al pagament, o la seva intel·ligència financera, hàbil en acceptar el dipòsit en diner que després sabran augmentar al comerciar, són tot allò que els i les defineix.

Manifestacions d'actituds apreses de l'economia racional. Eren els mercaders, doncs, les persones idònies per a poder representar, als ulls dels franciscans, la comunitat ciutadana en quant a grup social capaç de calcular el propi benestar.⁵ Eren precisament els qui assumien el risc constant al qual s'exposaven els canonistes i teòlegs, en especial els pensadors de l'ordre dels Framenors (CECCARELLI, 1999: 239-250; 2001: 607-658; 2003). Per a ells el mercader era un model de referència a tenir present quan s'havia de raonar sobre el significat dels valors econòmics i socials de persones i coses. I també quan es proposava comunicar aquest sistema de valors als infidels que havien de ser convertits a l'Evangeli.

En aquest sentit, el mateix Ramon Llull, en l'àmbit del seu projecte de difusió universal sistemàtica de la cristiandat, recomana l'estudi de les arts matemàtiques, lingüístiques, mnemotècniques, que facilitin l'encàrrec, la possibilitat que els mercaders, en primera línia de contacte amb jueus i sarraïns, fossin suficientment cultes com per a poder discutir amb ells sobre les veritats de la fe. Les històries i disputes d'aquests "mercaders missioners" (LIMOR, 1991: 35-51; DAHAN, 1990; SORIA, DOMÍNGUEZ i SENELLART; CHAZAN, 1992; TOSTADO, 2009; LIMOR, 1996) em permeten comprendre que els homes de negocis, professionals dels intercanvis, eren entesos i representats, per part de la majoria del franciscanisme, no simplement com a ciutadans més o menys útils a la comunitat cristiana. Eren els experts de canvis i llenguatges econòmics, car viatjaven, però també possibles polèmics ideals per a fer callar als enemics de la cristiandat.

5 Aquestes idees no es contraposen amb l'ideal de pobresa franciscà. La visió pauperística franciscana del món es basava en la concepció de la societat com un sistema d'intercanvis entre les persones. L'opció de la pobresa individual significava un ús reglat i conscient dels béns materials, però això comportava el coneixement dels valors i preus, de la legislació i del treball. Així ho predicaven, des d'una perspectiva religiosa i mística, vivint la moral de l'autocontrol i de l'ús correcte dels béns.

Per tot plegat resta evident que les funcions esperades de les gents que es dedicaven a l'art de la mercaderia no eren banals ni senzilles. És des d'aquests paràmetres que es pot entendre que la seva formació tampoc es podia deixar a l'atzar. Era una art important i transcendental per a la cosa pública, no pas un ofici simple i solament manual.

LA PREPARACIÓ DELS MERCADERS

Diu Cotrugli,⁶ al seu *Libro dell'arte di mercatura*⁷ (1458) que l'art de mercadejar no és com la pintura, que es pot portar a terme amb excel·lència solament amb talent i geni. Al contrari, per esdevenir un bon mercader és indispensable una formació escolàstica, la qual es perfeccionarà amb lectures continuades i amb una pràctica adequada. L'aspirant haurà d'estar sempre disposat a aprendre, encara que ja li sembli que estigui del tot format, car al seu torn haurà d'instruir als joves que vindran rere d'ell. Partint d'aquestes premisses i, en conseqüència, l'autor reserva moltes pàgines del seu tractat a la consideració del que ha de ser la formació cultural del mercader i als problemes de l'inici de la professió. Al seu temps pocs eren els oficis que exigien emprar l'escriptura i els seus conceptes relacionats, especialment les tècniques de comunicació i de documentació, de càlcul operatiu, a voltes en formes complexes i específiques, les quals s'havien anat cristal·litzant fins a constituir un saber especialitzat i indispensable. Aquest saber era el que caracteritzava profunda i distintament el sistema d'aprenentatge. A més, s'hi ha d'afegir un ensinistrament en les maneres de raonar i en les regles de vida pròpies de les comunitats mercantils, com a vies d'integració.

És indicatiu, pel que fa a aquests aspectes, allò que el mateix Benedetto escriu: *ch'egli è di bisogno che da puerizia il mercante inbeba le gesti, modi e costumi et conversationi mercantili, con facundia et gravità in ogni gesto et acto*. Bones i convenientes maneres no eren prou, però, per esdevenir un *mercante perfetto*. La primera i elemental condició era l'actitud de l'aspirant vers la professió, una vocació quasi innata, que calia descobrir des dels

6 Qui procedia d'una família de mercaders de Cattaro encara que va néixer a Ragusa en aquells moments sota influència veneciana, com mercader va recórrer tot el Mediterrani: A Sicília i el Magreb (1440), a Catalunya (1444-1446) comerciant amb llana de Tortosa. El 1451 es va traslladar com a diplomàtic al Regne de Nàpols, passant quinze anys a la cort d'Alfons el Magnànim, on va ser el mestre de la seca napolitana i va poder instruir-se en temes humanistes. Curiosament no va acabar el manuscrit fins un mes després de la mort del rei, ja que el va datar el 25 d'agost de 1458. Va morir exercint el càrrec de mestre de la seca d'Aquila.

7 Empro l'edició a cura de TUCCI, Ugo (1990), Arsenale Editrice, Venècia.

jocs i les tendències del xiquet: *S'egli è di natura vivo et buono aspecto et egregia indole, et non sia troppo vario né vagabundo, e pretenda ad acquisto d'onore o d'utile o di vincere le pugne*, llavors l'adequació no manca, per que la finalitat del mercader és *acquistare con honore* (TUCCI, 1990: 99). Incentivar la inclinació és quelcom que aconsellen, en general, tots els tractadistes. Per Cotrugli, la disposició congènita a la professió era de caràcter hereditari, car es transmetia *per virtù del seme naturale*, com la semblança física. Com demostrava l'experiència, els bons mercaders eren en molts casos fills de mercaders, per que havien rebut la imprompta seminal paterna, al cos i l'ànima.

Un altre aspecte important que s'havia de tenir en compte quan hom decidia ensinistrar un jove vers la mercaderia era la seva condició física, donat que l'activitat comercial comportava fatigues i privacions que s'havia d'estar en capacitat de suportar. Salut i fortalesa. Altres recomanen acostumar als fills a la duresa dels viatges marítims, a patir calor, fred, sol, pluja, fam i set, a fi d'endurir-los per fer front a les vicissituds de l'ofici (MEMMO, 1564). A més de la resistència física, bona presència: un *buono aspetto*, una *certa venustate [...] in volto, in gesto e in voce*. El pare de l'aspirant a l'art de mercadejar li corresponia donar-li un bon nom, fer-lo néixer *in buona terra o patria* –un bon centre mercantil amb tots els drets corresponents a una nacionalitat privilegiada–, i *darli buona arte*. La resta ja era cosa del fill.

Al tractat cotruglià no es considera que la instrucció del jove es portés a terme dins de l'àmbit familiar, ni tant sols en el cas de que el pare fos mercader. Tanmateix, resta clar que la responsabilitat de l'educació del fill és del pare, al qual el seu successor havia de ser del tot obedient: *li figlioli debbono dare a voi obedientia et voi a lloro victo et doctrina*. La preparació d'un jove destinat a la mercaderia començava amb la instrucció de tipus elemental: llegir, escriure, comptar. Després, en un cicle secundari, que incloïa també el llatí, encara que a un nivell no especialitzat, però vàlid per tothom. Es cercava un bon mestre *che l'insegni buoni costumi et grammatica et rectorica*. Això no obstant, és indicatiu el caràcter eminentment pràctic que recomana, considerant la geometria i l'astrologia com a disciplines inútils. En canvi, realça la importància de l'aritmètica –l'àbac–, sobretot l'aritmètica comercial.

Només quan havia crescut el jove havia de ser subcontractat a *un buono et uno docto mercante*, a fi d'aprendre l'art: un mercader que l'eduqués amb severitat. Seguint el desig de refermar el respecte pel pare, aquí es donava la raó per la qual era preferible que l'ensinistrament vingués de fora de l'ambient familiar, un lloc aliè on el mestre gaudia d'una autoritat major, reforçada per l'ús de la verga. Cotrugli no detalla les característiques i desenvolupament d'aquesta etapa, ni el millor lloc per a portar-la a

terme, ni tampoc el tipus de relació que s'havia d'establir entre aprenent i amo. En realitat, el que realment li importava al redactor del tractat no era la instrucció tècnica, sinó la formació moral i cívica del jove, mitjançant l'adquisició de tots els valors, coneixences, creences, cànons deontològics i costums socioculturals necessaris per a la integració al món mercantil. Tot això s'afegia a la instrucció escolar i a la pràctica empresarial.

L'ENSENYAMENT URBÀ

En contraposició a les consideracions cotruglianes, porto a consideració la *Doctrina pueril*, una de les obres més excel·lents pel que fa a la instrucció del jovent laic. Es dissenya des del recurs del pare que forma –adoctrina– al fill. La part més àmplia i a la qual Ramon Lull concedeix major pes és la relativa a l'ensenyament del catecisme, però no és aquesta la que reclama la meua atenció, sinó els epígrafs sobre els aspectes menys espirituals. Les parts destinades al lector/a que anhelava comprendre el món. Si bé és cert que el beat tracta matèries acadèmiques –trívium, quadrívium–, posa l'accent sobretot en les quatre disciplines bàsiques: teologia, dret, filosofia i medicina. Això no obstant, al final d'aquest apartat inclou algunes consideracions sobre les arts mecàniques:

Art mecanicha es sciencia lucrativa manual per donar sustentació a vida corporal. En aquesta sciencia són, fil, los maestrals, so es a saber, lauradors, ferrés, fusters, sabatés, / drapés, mercaders e altres officis semblants a aquets.

Amable fil, en aquesta sciencia trebalen los homens corporalment con pusquen viure, e los uns mersters ajuden als altres, / e sens aquets officis lo mon no seria ordonat, ne burguezes, cavalers, princeps, prelats no purien viure sens los homens qui an los mesters damunt dits (SANTANACH, 2005: 211).⁸

Fins als set anys, els infants vivien generalment sota tutela femenina, ja fos a la casa materna, ja fos al camp, quan eren criats a ca la dida. Després se'ls instruïa en l'ofici o en l'art. El doctor il·luminat col·loca la mercaderia en el rang dels oficis manuals, potser encara considerada així al segle XIII, però ja no una centúria més tard. La instrucció fora de casa, calia anar-la a cercar a ciutat.

8 La meua èmfasi.

No tenim, pels territoris marítims de la Corona d'Aragó, dades absolutes del nombre d'escoles existents a les nostres urbs a la Baixa Edat Mitjana, com succeeix a Florència:

Istimasi avere in Firenze da LXXXX di bocche tra uomini e femmine e fanciulli [...] ragionandosi avere comunemente nella città MD uomini forestieri, e viandanti e soldati, non contando nella somma di cittadini religiosi e frati e religiose e rinchiuse [...] Troviamo che' fanciulli e fanciulle che stavano a leggere del continuo da VIII in XM. I garzoni che stavano ad apprendere l'abbaco e algorismo in VI scuole da M in MCC. E quelli che stavano ad apprendere gramatica e loica in VIII grandi scuole da DL in DC (VILLANI, 1348).⁹

És a dir: a la capital de la Toscana al segle XIV hi vivien 90.000 persones, més 1.500 transeünts, sense comptar homes i dones de religió. Els nens i nenes que aprenien a llegir eren de vuit a deu mil; els joves que anaven a les sis escoles d'àbac o algorisme, de mil a mil dos-cents; els que es formaven a les quatre grans escoles de gramàtica i lògica de 550 a 600. Uns nombres d'estudiants que superen, sens dubte, tot l'imaginable, penso que és impossible qualsevol mínima extrapolació a les ciutats medievals catalanes. A pesar d'haver estat una obra, la de Villani, a la qual se li han trobat, òbviament, defectes i inexactituds, aposto per creure'm bastant les xifres que aporta respecte a aquest tema. No oblidem que Villani fou fill d'una rica família de mercaders, que dedicà tota la seva vida al comerç, treballant pels Peruzzi i Bonaccorsi. Per tant, no es tracta d'un observador aliè a la realitat que transmet, sinó que és un més d'aquesta elit mercantil florentina.

Josep Hernando ha estudiat l'ensenyament a la Barcelona dels segles XIV-XV a través del buidatge dels protocols notariais. Al Tres-cents (HERNANDO, 1997: 131-298) documenta una escola davant l'església de Santa Maria de la Mar –podria ser per a fills de mercaders?–, les escoles literals de la Seu, i una escola de música. Però, tal com ell mateix ens fa notar, la part més important del recull documental es refereix a l'educació privada mitjançant mestres particulars. També n'hi ha qui signen un contracte d'aprenentatge per aprendre l'ofici i, alhora, aprendre a llegir i escriure, com és el cas de Jaume Torrents, fill d'un pagès de Mallorca, qui s'estarà durant cinc anys a casa del barceloní Joan Serradell, que es compromet a: *docebo artem meam. Et alias colam sanum et cetera. Necnon faciam*

9 Les meves elipsis.

ipsum edocere in littera, videlicet legendi et scribendi, prout ipse melius poterit adiscere. Normalment els joves que entraven a cases de mercaders i notaris eren els qui volien esdevenir comerciants i escrivans, com també els que aspiraven a ingressar a l'administració.

Les escoles majors, les de la catedral, durant tota la centúria següent, entraran en litigi¹⁰ amb la proliferació d'escoles particulars o públiques, per tal que deixin d'existir i s'integrin a les de la Seu. Repetits són els bans municipals que ordenen fer-ho, sense èxit. O sigui que d'escoles n'hi havia força, encara que no sapiguem el seu nombre exacte. Hernando (2005: 945-984) ens il·lustra dels seus noms: *Scole gramaticalium, Scole gramaticales et logicales, Scole maiores, Scole gramatices generalium, Scole particulares, Scole scientie magistri Raymundi Lulli, Scoles de gramàtica, Scoles de les arts liberals, Scole artium, Scole triennialium artium, Scoles de la ciutat, Scoles Majors de la ciutat, Scoles de arts, Scola de scriure, Scole cantus sive musice Sedis Barchinone*, etc. Cap menció a una escola d'àbac –recordeu que a la ciutat de l'Arno n'hi havia sis. En conseqüència, els continguts dels programes de les escoles secundàries barcelonines eren primats per la gramàtica i la lògica, en una cultura acadèmica sotmesa a la filosofia aristotèlica, la qual obrirà la porta a l'estudi de la teologia.

Per tant, els fills de negociants podien anar a escola uns primers anys per aprendre de lletra, però els coneixements específics de cara a la professió i per a mercadejar els adquirien a casa mercès classes particulars, i després a l'empresa. A través dels contractes d'aprenentatge hom comprova que calen altres competències. N'hi ha que són formats en lletra rodona, en lletra mercantil i còmputs en quatre espècies. És el cas dels fills de Romeu Llull a mitjan segle XIV. Mostra n'és la promesa de Joan sa Tria, d'Hostalric, al seu contractant,

quod de festo Sancte Marei proxime preteriti ad unum annum ex tunc primo venturum permanebo vobiscum causa docendi litteras Romiorum, filium vestrum, et alias instruendi ipsum in bonis moribus, et negotia vestra, licita et honesta, faciendi die noctuque secundum posse meum (HERNANDO, 1997: 150).¹¹

10 Els conflictes entre mestres també es palesen a València. El 26 de setembre de 1374, els jurats escriuen a Guillem Querol, mestre en arts, a Barcelona, exposant-li: "que aquest mal esdevenia per ço com entre ls mestres que ací mostren no n'hi havia alcu bé endreçat e graduat tal que. ls altres l'haguessen entre si per major e per pus covinent a tenir la major escola, ans cascú cuydava saber e valer, e per ço eren en divisió e enveja per haver cascú lo dit alberch e escola major" (RUBIO, 2003: 83).

11 La meua èmfasi.

En documents posteriors, relatius a la tutoria testamentària dels fills de Joan Lull, apareix la paga de 17 florins d'or d'Aragó a Antoni ça Font, escolar de Barcelona, per *quod tempus docui et docere habeo gramaticam dicto Romicono et lohanneti, eiusdem Romiconi fratri* (HERNANDO, 1997: 239). Aquests germans Lull, però, a diferència del Romicó anterior, la instrucció la reben a l'escola: *solvistis michi ad meam voluntatem [...] solidate michi debite pro intruendo seu docendo dicto pupillo in scolis dicti civitatis Barchinone...* (HERNANDO, 1997: 247).¹² Seguint amb notícies del mateix llinatge, si bé és cert que feren la seva fortuna per mitjà de les activitats econòmiques i comercials, els Lull barcelonins no menysprearen mai la cultura filosòfica i clàssica, prova en tenim al Quatre-cents, quan es constitueixen en defensors de l'Art i les escoles lul·lianes de la ciutat comtal (CUADRADA, DURAN i MARTÍNEZ-GIRALT, 2018: 64-65, 88, 134). D'altra banda, segons les recerques fetes per Hernando a les biblioteques medievals barcelonines, comprovem com els mercaders posseïen obres del doctor il·luminat: Joan de Mitjavila el *Llibre d'Evast i Blaquerna*, Joan Ferrer des Puig el *Liber Lapidarii*, Guillem Busquets el *Llibre de Filosofia d'Amor* i la *Taula General a totes ciències*, Ferrer Nicolau de Gualbes l'*Arbre de ciència*, Pere Gircós la *Doctrina pueril*, Antoni Cases el *Benedicta tu in mulieribus* i la *Doctrina pueril*, Pere Ribalta la *Doctrina pueril*, Aloi de Navel la *De vera creença e vera obediència*, Pere Terrassa el *Libre de vicis e virtuts* i la *Doctrina pueril*, Jaume Vall el *Llibre d'Evast i Blaquerna*, Antoni Mura el *Tractatus compendiosus de articulis fidei*, Antoni Xarch el *Llibre de primera i segona intenció*; Antoni Ros el *Libre de vicis e virtuts*, Jaume sa Pila la *Doctrina pueril*, l'*Arbre de Filosofia d'Amor* i el *Llibre dels articles de la fe*. Un altre membre del llinatge, Pere Lull, mercader, té en propietat el 1460 el *Llibre de Santa Maria*, el *Llibre dels àngels*, el *Segon volum de l'Arbre imperial*, el *Cent noms de Déu* i l'*Arbre de la ciència*, mentre Lluís Lull, doctor en decrets, en té també cinc del beat (HERNANDO, 2006: 271-276). Constatacions que ens revelen el grau elevat de cultura d'alguns d'aquests homes, una cultura librària, no només comercial.

Llatí, lògica, retòrica, a fi de saber parlar i escriure amb elegància, són matèries recomanades als tractats de mercaderia, *tutto quello che può sapere uno huomo*, a qualsevol camp de saviesa. La formació dels mercaders era, al Mediterrani de la Baixa Edat Mitjana, molt més humanística del que s'ha considerat. D'importància rellevant el coneixement de gramàtica –llatí– no només per a raons pràctiques, que existien, sinó sobretot pel seu caràcter discriminant vers altres estrats socials menys afavorits. Saber de gramàtica

12 La meva elipsi.

elevava a la persona a un nivell egregi, *che vuol dire* extra gregem, *superiore al volgo* i, alhora, l'acostava als *signori e gran maestri*. El comerciant havia de conèixer també la cosmografia, cartografia i trigonometria (TATON, 1988: 683),¹³ la configuració territorial o, com a mínim, les costes marítimes dels països; els seus usos i costums mercantils, pesos, mesures, gravàmens, tipologies de mercaderies i les estacions on era millor negociar-les. No era de menysprear una mica de filosofia i psicologia, pel que fa al coneixement de la ciència de la naturalesa i de l'art de penetrar, a través de l'observació de la fisonomia i del llenguatge no verbal, en el caràcter i la manera de ser dels individus amb qui tractaven. I també, l'astrologia, ja fos entesa en la seva vessant més pràctica com a capacitat d'anunciar no tant sols collites, sinó també fenòmens adversos com guerres i pestilències, factors ben negatius i condicionants a nivell econòmic. Calia, a més, que el negociant expert posseís coneixements jurídics, per tal de saber defensar-se hàbilment en front a accidents legals no desitjats.

Malgrat tot aquest gran i important compendi de coneixements variats, la veritable base del saber mercantil venia establerta pels instruments essencials de la seva activitat professional, o sia *essere buono scrittore, abachista et quaderniere*. És a dir, conèixer bé les arts d'escriure, de fer els comptes i de portar la comptabilitat per partida doble. Començaré per l'art d'escriure.

DE LLETRA

Com he assenyalat abans, els alumnes de les escoles de gramàtica es trobaven en el que coneixem avui en dia com estudis secundaris. Els continguts comprenien la lectura, escriptura, càlcul, nocions bàsiques d'aritmètica i de comptabilitat. Ara bé, mercès a l'aprenentatge de lletres, ens trobem amb mercaders que no només compten, sinó que sobretot escriuen.

A partir dels anomenats *libri di famiglia*, la historiografia medieval ha parat atenció a l'actitud dels mercaders en l'adopció burgesa-(quasi) aristocràtica del registre de la seva memòria. En altres paraules: la identitat domèstica s'obre a l'escriptura. Els records familiars responen a un increment de la interrelació de la esfera pública amb la privada –a la Toscana–, els quals segurament incentivaren la sinergia entre la pràctica de la mercaderia i la *ragion di famiglia* (KLAPISCH-ZUBER, 1982). Recordem, en aquest sentit, la institució del Catasto florentí el 1427; a la creació, dos anys abans, del *Monte delle doti*, al progressiu augment de les *prestanze* a causa de les guerres freqüents. Tots aquests factors provocaren la multiplicació dels

13 Lull: "els mariners disposen de mapes, compassos, brúixola i l'estrella marina" però necessiten saber que "la navegació marina neix i es deriva de la geometria i l'aritmètica".

registres memorialistes. A casa nostra la correspondència dels reculls de memòria, des d'una perspectiva oficial, la trobem en el *Manual de novells ardots*, del racional de la ciutat comtal, on s'anotaven nomenament de càrrecs, enviaments, aspectes relatius als consellers o la defensa urbana, i tot allò que era susceptible de despesa. Tenim també les *Rúbriques de Bruniquer*, la *Crònica del Racional* i dietaris, com els escrits pel notari Jaume Safont o pel capellà d'Alfons el Magnànim. Una altra tipologia, de caràcter més comercial serien els *quaderns de viatge*, malauradament no conservats (HURTADO, 2007: 285). Malgrat tot la dietarística floreix amb major intensitat a les centúries posteriors. Els llibres de memòries, s'ha de constatar, provenen en la seva majoria de mà de la petita noblesa i d'erudits (MIRALLES, 2003: 207-232).

El mercader escriptor toscà, a través dels seus textos, ens transmet el seu continu esforç en mesurar el temps. No es limita a la inscripció acurada de compres i vendes, naixements i morts, testaments privats o esdeveniments públics, sobretot registra en el temps, és a dir ordenant els fets en una sèrie cronològica dinàmica, quantificable: el temps mercantil, propi del pre-capitalisme. En paraules de Saporì (1967: 1792), el mercader *tesseva i suoi affari proprio sulla trama del tempo*. Pezzarossa (1989: 47-48)¹⁴ afegeix que el desenvolupament comptable genera immediatament un procés temporal, no hi ha balanç sense referències *ante-post*. L'existència es desvincula dels cicles anuals o de la fluïdesa borrosa del mite, i esdevé història, o millor: crònica ordenada de la vida individual i del clan. Famós és el paràgraf del *Libri della famiglia* de Leon Battista Alberti (1433-1440):

GIANNOZZO Dicea messer Benedetto Alberti, uomo non solo in maggiori cose della terra, in reggere la repubblica prudentissimo, ma in ogni uso civile e privato savissimo, ch'egli stava così bene al mercatante sempre avere le mani tinte d'inchiostro.

LIONARDO Non so se io questo m'intendo.

GIANNOZZO Dimostrava essere officio del mercatante e d'ogni mestiere, quale abbia a tramare con più persone, sempre scrivere ogni cosa, ogni contratto, ogni entrata e uscita fuori di bottega, e così spesso tutto rivedendo quasi sempre avere la penna in mano.

14 A Catalunya tenim alguna petita menció d'aquestes pràctiques, que penso no van ser massa sovintejadades a l'Edat Mitjana (VARELA, 2003-2004: 727-743; p. 732: "Bernat [Tarascó] recull en folis successius, el creixement de la seva família [a principis del s. XIV]").

Des d'altres ciutats-estats d'Itàlia trobem esments a llibres de records, per exemple a Venècia al *Tractatus de computis et scripturis* (1494) de Luca Pacioli:

e similmente è buono havere un libro separato per li recordi, che si chiami recordançe, nel qual a la çornata farai le tue memorie de le cose che dubitasse non recordarte, che te porien tornar danno, nel qual ogni dì, almanco la sera 'nançe vadi a dormire, darai ochio, se cosa fosse da spedire o da fare che non fusse expedita, etcetera, a la qual spaçata darai de penna...

Cardini (1978: 488-522), també subratllà, amb raó, la important revolució cultural del l'època dels *Comuni*. Considerà que precisament fou en l'època comunal quan la cultura escrita i, per tant, l'alfabetització activa i passiva, que n'és el suport natural, assumeix lentament, però amb una seguretat creixent, el rol hegemònic davant de qualsevol altra forma cultural. Un rol que en endavant contribuirà a establir que tota cultura ha de fonamentar-se en la *fase propedeutico-pregiudiziale dell'alfabetizzazione*. Pel que fa als mètodes i als continguts de l'ensenyament, les burgesies inauguraren un nou model d'aprenentatge, de tipus tècnic i funcional vers la futura professió. Des d'aquest punt de vista, l'humanisme, amb la seva didàctica i pedagogia, es distingí pel seu "retorn elitista", tot allargant la distància entre les classes dirigents i intel·lectuals, d'una banda, i els estrats socials productius i subalterns, de l'altra. Un allunyament produït per la competència escrita, però també per la comptable.

ELS NÚMEROS

L'ensenyament secundari tècnic era impartit per mestres d'aritmètica o d'àbac, responent a les necessitats del sistema administratiu i econòmic, el desenvolupament de les activitats comercials, i a la mateixa ètica de la cultura mercantil, les quals van afavorir la difusió d'una instrucció bàsica no només gramatical, sinó específica *ad usum mercatorum* (AIRALDI, 1994: 177-198; FROVA, 1990: 276-290; JEHEL, 1993: 173-190; ORTALLI, 1993; DORIA, 1995: 321-347). Les escoles d'àbac prengueren el relleu de la renovació de les matemàtiques com es veu al *Liber abaci* del pisà Leonardo Fibonacci (1852), elaborat als primers anys del segle XIII. Leonardo Pisano i/o Fibonacci, pertanyia a l'elit comercial de la ciutat de Pisa, on va néixer entre el 1170-1180. Un fet totalment rellevant de la seva vida fou el trasllat, de ben petit, a Bugia, al Maghreb, seu d'un important alfòndec pisà, on el seu pare va ser enviat per a portar a terme funcions consulars. Leonardo mateix ens ho explica al pròleg del *Liber abaci*:

Quando mio padre fu nominato dalla patria pubblico ufficiale della dogana di Béjaïa e ne era il responsabile in nome dei mercanti pisani che vi affluivano, mi fece andare presso di lui quando ero piccolo e, considerati l'utilità e il vantaggio che ne sarebbero addivenuti, volle che io stessi lì per qualche tempo e fossi istruito nello studio dell'abaco. Essendo stato lì introdotto nell'arte con uno stupefacente metodo d'insegnamento (AÏSSANI, 1994: 67-82) per mezzo delle nove cifre degli Indiani, la conoscenza di tale arte a tal punto mi piacque al di sopra di tutte le altre e a tal punto in essa mi impegnai con l'intelletto, che imparai con profonda applicazione e attraverso la tecnica del contraddittorio qualsiasi cosa si studiava di quella con i suoi vari metodi in Egitto, in Siria, in Grecia, in Sicilia e in Provenza, luoghi nei quali in seguito ho viaggiato a lungo allo scopo di commerciare.

Retornat a Pisa cap el 1200, era ja un matemàtic expert. Va desenvolupar tasques de consultor comptable dels oficials del *Comune*, mentre escrivia varies obres en les quals defensava el mètode del càlcul indià i les seves possibles aplicacions en els diferents àmbits de l'activitat mercantil. A més, transmeté els coneixements que havia acumulat durant les seves estades al món islàmic, en especial en referència a l'àlgebra i la geometria (VOGEL, 1970-1980: 604-613). A pesar de ser un llibre avantguardista, i potser per això mateix, el text de Fibonacci no trobà acceptació ni comprensió per part dels mercaders coetanis. Se'n van fer resums en llengua vernacle –l'original estava redactat en llatí–, i aquestes traduccions reduïdes van propiciar la difusió i l'aprenentatge dels capítols bàsics algorísmics, no dels de l'àlgebra, que excedien massa les necessitats quotidianes de l'estament mercantil. Malgrat tot, lentament va anar apareixent un model d'ensenyament a les principals urbs mercantils italianes, basat en un primer nivell –llegir, escriure–, seguit d'un de segon, on s'estudiava l'àbac, entès com l'art de calcular.

Federigo Melis (1962: 343, *passim*) ens informa sobre les escoles d'àbac. En elles s'imprimia als joves la indispensable base aritmètica, amb les aplicacions a les diferents qüestions econòmiques. Eren escoles a les quals hi assistien també els aprenents de les empreses mercantils. De la eficàcia d'aquest ensenyament en tenim proves evidents, en molts casos el futur mercader es revela ben apte i, fins i tot, agosarat en els càlculs, arribant a resultats notables. A l'escola s'aprenia a portar els comptes. Si no hagués estat així no es podria entendre la uniformitat que delaten tants i tants llibres comptables. Al sistema Datini els registres de totes les empreses són idèntics. Els *garzoni* prenien el primer contacte amb l'art comptable amb el que s'anomenava *levare conti*, és a dir, copiar del memorial els assentaments

de les compres i les vendes en comissió, de la llarga sèrie de costos accessoris, traduint-los en la forma epistolar. L'accés efectiu als registres es feia al llibre d'entrada i sortida, i en tots els de detall, que revertien al primer: *quaderno di cassa, quaderno di spese di mercanzie, quaderno di spese di casa*. En resum, l'aprenent comptable, arribat a aquest nivell, curava totes les anotacions relatives al conjunt de moviments del diner, ja fos en fase de preparació, ja fos definitiva. I, a voltes, excepcionalment, podia escriure alguna *ricordanze* i algun compte del memorial.

El desenvolupament creixent i complex de les activitats comercials generaren un vincle comptable amb la nova concepció de negoci: neix aleshores la comptabilitat per partida doble (MELIS, 1962: 391-399). La seva particularitat consisteix en permetre seguir sense interrupció la circulació del capital en una empresa. Aquesta exhaustivitat s'assoleix només quan, juntament als comptes de consistència, s'hagin creat un compte de profits i pèrdues i un compte-capital, en els quals s'hi anoten els saldos de comptes de consistència. I únicament amb l'apertura d'aquests comptes es pot controlar sense pausa el moviment del capital, partint del compte-capital i retornant-hi mitjançant els comptes de consistència i el de profits i pèrdues. Sembla ser que alguns llibres sienesos van fer intuir que la partida doble s'aplicà a Siena ja a mitjan segle XIII. A Florència, els Peruzzi a inicis del XIV; com també els de les companyies Ranieri Fini (1296-1305) per les fires de Champagne; Giovanni Farolfi (1299-1300) a Nîmes i Salon; Alberti del Giudice (1302-1332); Bardi (1310-1345); Frescobaldi (1311-1313) a Londres, etc. Els llibres de la companyia Datini, com se sap, són més tardans.

A Barcelona, Girona, Vic i Mallorca també trobem mercaders que posseeixen llibres "de l'art de xifres", de "comptes de abba", de "geumatria e arismètica", de "còmput" (CIFUENTES, 2006: 301-302). No és estrany, doncs, que al llarg dels segles de la baixa medievalitat, els llibres d'aritmètica es multipliquessin. El més famós fou el de Paolo Dagomari dell'Abaco (1282-1374): *Ragioni adatte a traffico di mercatanzia*. Respecte a la partida doble el mestre més insigne fou el franciscà Luca Pacioli (ca. 1445-1514 o 1517), qui escriví la *Summa de arithmetica, geometria, proportioni et proportionalita*. Interessant és saber també que el primer fou preceptor del fill de Dante Alighieri, el segon de Leonardo da Vinci.

MANUALS PER A MERCADERS

Els manuals es poden considerar, a trets generals, com *vademecums* o compendis enciclopèdics comercials. Sembla que el més antic conegut fins ara es redactà a Pisa el 1278 –*Memoria de tucte le mercanzie*. Francesco Bal-

ducci Pegolotti, qui treballava a la companyia dels Bardi, redactà, presumiblement entre 1335 i 1343, el *Libro di divisamenti di paesi e di misuri di mercatanzie e daltre cose bisognevoli di sapere a mercatanti*, conegut més sovint com la *Pratica della mercatura* (EVANS, 1936). Començant amb un glossari de termes italians i estrangers que s'utilitzen en el comerç –drets de duanes, noms de la llana, dels vaixells, dels alfòndecs, de les mesures dels teixits...– i les condicions que ha de reunir tot bon mercader; la *Pratica* descriu a continuació gairebé totes les principals ciutats comercials conegudes llavors pels comerciants italians; les importacions i exportacions de diverses regions; els costums comercials principals en cadascuna d'elles; i el valor comparatiu de les monedes, pesos i mesures. La ruta comercial més distant descrita per Pegolotti és la que va des d'Azov, passant per Astrakhan, Khiva, Otrar i Kulja, fins Beijing. També detalla la ruta des d'Ayas, a la costa ciliciana de Turquia, passant per Sivas, Erzingan i Erzerum fins Tabriz, a Pèrsia. Acaba amb un complement de notícies genèriques: longitud dels draps, lleis monetàries, llista d'espècies, noms de la grana per tenyir, de la seda i de les pells, classes de perles i pedres precioses... fins a la descripció d'algunes mercaderies.

L'anònima *Tarifa* zoè és un conjunt de pesos, mesures, monedes i altres informacions d'interès pels comerciants de Venècia, redactada a mitjan segle XIV; la *Pratica datiniana* és de 1385 o 1386, també d'autor desconegut; el *Llibre de conexenses de spícies, e de drogues e de avissaments de pessos, canes e massures de diverses terres català* es suposa del 1385 (GUAL, 1981); el manual del mercader florentí Saminiato di Gociozzo, de la casa dels Ricci, és de 1396; el de Giovanni di Antonio da Uzzano es compilà a Pisa o a Venècia el 1440; i l'atribuït a Giorgio di Lorenzo Chiarini, el *Libro di mercatantie et usanze de' paesi*, és, en la seva primera redacció, de 1458, com el de Cotrugli, que ja he considerat parcialment més amunt. N'hi ha més, però no és la meua intenció fer un llistat de manuals, sinó presentar el seus valors didàctics i formatius.

El primer objectiu d'aquests tractats és, sens dubte, pràctic. Eren compilacions d'ús, de consulta i, en conseqüència, la majoria aporten índexs de matèries, productes, indrets, etc. La seva redacció segurament es començava pels factors de l'empresa, en especial per a que ells i la resta d'empleats fossin capaços de resoldre amb rapidesa i agilitat els complicats canvis de monedes, pesos i mesures d'uns països i d'altres. Aquest germen inicial s'anava ampliant, matisant i corregint al llarg del desenvolupament temporal de la companyia, incloent-hi les informacions transmeses de boca-orella, o a través de la correspondència comercial. Una de les seves finalitats era la de corregir possibles fraus en els preus dels productes, sobretot dels més cars –espècies, drogues, objectes i teles precioses. Després, calia tenir

present aspectes indispensables per al bon i correcte art de mercadejar: dates de les fires principals, lligues monetàries, costums mercantils, venciments de les lletres de canvi... El Cotrugli, per exemple, dedica apartats a explicar com s'ha de vendre a barata, a diners comptants, a termini; com s'ha d'amortitzar, pagar a dèbit; canvis, dipòsits, penyores; com s'han de portar les escriptures i assegurances...

En síntesi: la instrucció mercantil era àmplia i complexa, no n'hi havia prou amb saber tant sols llegir i comptar. A més dels coneixements geogràfics, diplomàtico-comercials, jurídics, metrològics, que abastaven els llibres d'art de mercaderia, s'hi ha d'afegir els costums i la llengua dels llocs on s'instal·laven els delegats de les cases mares. I també, cosa no pas sense importància, el saber comportar-se amb educació.

LES BONES COSTUMES

Diu Ramon Llull:

Savi mercader es aquel qui va per diverses terres goayar diners e aportar les mercaderies en sa terra per goayar riqueses; mas, pus savi mercader series tu, fil, si anaves per diverses terres e alegies les meyors custums que trobaçes (SANTANACH, 2005: 260-262).

Entre els costums que el beat recomana al jove hi ha l'almoïna, l'oració, la salut física; entendre per no ser enganyat, voluntat per estimar. Ha de fugir de l'orgull, practicar la temprança, la fortalesa i l'abstinència, plorar els seus pecats, ser audaç, ferm, coratjós, mesurat. Ha de saber callar, escoltar, preguntar; ha de ser lleial, mortificat i ha de pensar en la mort: "moltes son, fil, les custumes bones que pots aver, les quals te seguiran on que vages, e qui.t ajudaran a tes necessitats e no.t poden ser toltes ne emblades...".

El *Libre de conexenses de spícies* (GUAL, 1981: 57-60) es principia expasant què és l'art de la mercaderia i com ha de ser un mercader: "persona adreta [apta] e sana" per tal de portar a terme els grans treballs inherents a la professió; ha de tenir seny i saber, ser savi i discret, ha de conèixer què valen les mercaderies i si pujaran o baixaran. És necessari que tingui fe i veritat, per no enganyar ni defraudar als altres. Amb veritat ha de parlar i respondre al que se li demani, "deu fer hordonar ab fe e ab veritat tots sos affers, e sos contractes, e sos escrits, he sos comptes planament, pagar so que deu". Ha d'esquivar jurar i sacramentar, procurant que sigui cregut per ell mateix. Ha de ser diligent, no pot tenir vici de peresa ni ser neci, ha de

tenir templança i mesura, sense caure en la ira i, especialment ha de ser curós “en la bocha, ço és a saber en son menjar e en son beura”. Ha de viure equilibradament, no ha de ser ni avar ni malgastador. Clou l'exposició de les virtuts amb l'amor a Déu: “subirana conexença”.

Tot el *Libro dell'arte della mercatura* s'inspira en la condició de que el mercader ha de ser mesurat en qualsevol dels seus actes. El principi de l'equilibri just és el del que s'ha de deixar imbuir, tant pel que fa en els tractes de negocis com a la família i societat. Una regla que es troba també al *Libro di buoni costumi* de Paolo da Certaldo (BRANCA, 1986: 115), de cent anys abans, on s'exhortava al lector a prendre sempre el camí del mig, per ser lloat i reputat el més savi, i mirar de no excedir-se ni en poc ni en molt. Frugalitat doncs al menjar i beure, per que sobrepassar-se genera peresa, somnolència, malalties; moderació en el tracte, fugint de les conductes massa dures com de les toves; sobrietat en el color dels vestits, evitant l'escarlata, reservat als doctors, però també el groc, el turquesa i en general tots els colors clars, signes de lleugeresa; rectitud en les amistats i en l'amor; moderació *circa la peccunia, la patria, li amici, li figliuoli, li parenti, donna, servi et catuno altro*; mesura en les relacions conjugals, a fi de preservar la salut moral de l'esposa i la física dels fetus. Cotrugli no escatima lloances a la *temperantia, la quale è somma virtù et portasene molte altre*.

En el *Manual mallorquí de mercaderia* (SEVILLANO, 1974-1979: 520-523) s'afirma que entre les virtuts del bon home de negocis hi ha de constar la liberalitat i la caritat; el mercader ha de fugir de la gola, la supèrbia i, sobretot, de la luxúria: “Sàpies per cert que si tenies hun pou de moneda, essent putanier, luxuriós e bagasser, en breu tems serà exaugat”. A més, recalca que cal tenir bona memòria i mans aptes per a portar els comptes amb correcció i escriure bé, el que diu també el poeta i gran amic de Dante, Dino Compagni (?-1323): *E scriver bello, e ragon non errare*.

És a dir, les condicions virtuoses que exalcen pensadors i escriptors mercantils tenen molts punts en comú. Com també la intenció dels pares d'assegurar que els seus successors adquireixin habilitats i competències i, alhora, sàpiguen comportar-se amb urbanitat i cortesia. Així ho palesen abastament els contractes d'aprenentatge barcelonins: el 30 de març de 1390 Pere Adrover s'estarà amb Antoni Puig, mercader: *promittens vobis quod per dictum tempus docebo et instruam dictum filium vestrum litteris et bonis moribus* (HERNANDO, 1997: 253);¹⁵ cinc anys més tard Jaume Pinyana

15 La meva èmfasi.

diu que ha estat dos anys amb Bernat Nadal, notari públic de Barcelona, *causa serviendi et addiscendi artem notarie et alias gratia Dei erudiri in bonis moribus et doctrinis* (HERNANDO, 1997: 254); el 1399 Agnès, de tretze anys, es col·locada a servir un sexenni a casa de Guillem Dolcet, espaser barceloní, qui l'alimentarà, vestirà i calçarà, mentre li promet *erudiam te in bonis moribus* (HERNANDO, 1997: 266);¹⁶ i tants més d'altres exemples podria anar afegint, per que la qual cosa era una instrucció no formal, però del tot apreciada i requerida. Tant pel que fa als nois com per a les noies, com acabem de veure.

Però fins suara quasi no he dit res d'elles...

LES MERCADERES

Se'm pot objectar que les he deixat pel final i que no les he tingut en massa consideració. En part és veritat. Aquest fet no deixa de ser contradictori amb la meva visió feminista de la història, en general, i amb les meves recerques, antigues i més recents, de les dones i el treball a l'Edat Mitjana (CUADRADA, 2015: 147-272). I sí, és ben cert que elles eren presents a tots els àmbits laborals, fins i tot com a caps de companyies mercantils dedicades als intercanvis internacionals. D'això no hi ha pas cap dubte. Però aquí estic parlant de formació i la de les xiques no era la mateixa que rebien els homes adolescents, el que no significa que, en alguns casos, l'assoliment d'habilitats i competències per part de les esposes o filles de mercaders fos ben notable.

L'accés a saber de la majoria de les dones ha patit un procés molt lent. Encara al segle XIV, una bona part de la literatura, des dels tractats morals fins als llibres dels mercaders, els hi estava vedada i hom considerava inútil instruir-les. Les úniques dones a les que els hi era permès accedir a la lectura eren aristòcrates (BARTOLI, 2000: 63-75). Aquests eren els consells donats per Vicent de Beauvois (1190-1264) a la seva obra *De eruditione filiorum regalium* (PAULMIER-FOUCART, 2004), qui opinava que les filles nobles havien de ser educades per tal que poguessin viure conforme a la seva posició social, és a dir, com a dames exquisides i cultes. El notari Francesco da Barberino (1264-1348), en efecte, a l'inici del Tres-cents, al seu *Reggimento e costumi di donna* (1318-1320) plantejava un paral·lisme entre l'estament social al qual cada una pertanyia i la necessitat o no d'aprenentatge de lectura i escriptura. Deia el següent: si la dona és

¹⁶ La meua èmfasi.

figluola d'imperatore o di re coronato que aprengui a llegir i escriure per esdevenir *più conta a reggimento fare*; si és filla de *marchese, di duca, conte, o d'un altro simile barone, sí, ma puote più indugiar a cominciare*; si és filla de *cavaliere da schudo o di solenne iudice o di solenne medico o d'altro gientile huomo*, a discreció dels pares, sí, però només si volen *lei monacare*; si és filla de *mercatante o uomo comune o di comune essenza*, no, e *meno in queste che nell'altre lodo legiere e scrivere, anzi lo biasimo*. Reforça el no afegint que el que han de fer és ensinistrar-se en les coses domèstiques, i no perdre el temps *con la penna o i libri*. Finalment, si és *figlia di minore uomo, lavoratore di terra o d'altri somiglianti*, ni parlar-ne. Per la seva banda, Paolo da Certaldo (ca.1320-ca.1370), mercader florentí, a mitjan segle compona un manual didascàlic amb el títol *Libro dei buoni costumi* (ca.1360). Es tracta d'un recull de consells que es refereixen no tant sols al comerç i als negocis, sinó que, com d'altres que he considerat, s'interessa també per la moral i la quotidianitat. En referència a l'educació dels fills i filles, subratlla com la dels nois s'ha de diferenciar de la de les noies, les quals hauran d'aprendre l'art de costura, i saber cuinar, sense preocupar-se de llegir, cosa necessària només si han de ser monges. El nen, amb sis o set anys, *porlo a leggere; e poi, o fallo studiare o pollo a quella arte che più gli diletta: e verranno buono maestro*. A ella, en canvi, *polla a cuscire, e none a leggere, chè non istà troppo bene a una femina sapere leggere, se già no la volessi fare monaca...*

E'nsegnale fare tutti i fatti de la masserizia di casa, cioè il pane, lavare il cappone, abbruttare e cuocere e far bucato, e fare il letto, e filare, e tessere borse francesche o recamare seta con ago, e tagliare panni lini e lani, e rimpedulare le calze, e tutte simili cose, sí che quando la mariti non paia una decima e non sia detto che venga del bosco. E non sarai bestemmiata tu che l'avrai allevata.

A les darreries de la medievalitat la qüestió de la instrucció femenina esdevé un tema comú, en podríem dir quasi un *topos* literari per al debat. Vers el 1405, l'humanista Leonardo Bruni (1370-1444) escriu *De Studiis et Litteris*. Expressa amb precisió el que sentim que va ser l'objectiu de Vittorino da Feltre (1373 o 1378-1446) en la formació de Cecilia i Barbara, i coincideix en principi amb els judicis sobre l'educació de les nenes establerts en el tractat de Maffeo Vegio (1407-1458). Les disciplines principals de l'ensenyament que millor s'adapten a les joves semblen ser aquestes: la religió, com a subjecte d'estudi i com a matèria vers la qualitat personal, exigeix el primer lloc; i la moral, reconeguda com la millor intel·ligència del

món antic, així com per l'Església, en estreta relació amb la fe. Segueixen la filosofia, la dialèctica, l'art de la conversa intel·lectual i la discussió. Després la història, com un cos d'il·lustració dels preceptes morals. La literatura, en un sentit ampli, cobrint la gamma de l'antiguitat llatina i dels grans Sants Pares, ha de ser estudiada tant pels seus continguts com per la seva forma, sense exagerar la importància d'aquesta última. Sobretot pel gust i la fluïdesa d'expressió, les habilitats més fines de distinció, acceptades per l'opinió educada. En resum, lloa la conveniència dels coneixements de lletres, però a la vegada es manifesta completament contrari a que les dones aprenguin aritmètica, geometria, astrologia o retòrica.

A casa nostra, Eiximenis, un altre franciscà, és el més conegut pel *Lo llibre de les dones* (VINYOLES, COMAS, 2016: 274-275) del qual ressaltaré les seves idees sobre l'educació de les infantes i donzelles. La instrucció és competència de les mares, les quals han de vetllar per a que les seves filles aprenguin doctrina, resin, fugin de blasfemar i de tenir cap contacte amb jueus o musulmans. Ja de més grandetes, als deu-dotze anys, començaran a dejunar. Recalca l'autor amb insistència l'obligada obediència als pares. Acte seguit, els bons costums: castedat, vergonya, silenci, austeritat en el menjar, beure i dormir. Abomina les finestreres, és a dir, la curiositat i, amb ella, les conseqüents murmuració i xafarderia. Emfatitza amb vehemència l'imperatiu al treball, el qual evitarà que la noia caigui en la mandra i ociositat; ella ha d'estar sempre ocupada: filar, cosir, tallar i brodar. Però obvia l'aprendre de lletra, tant sols en una ocasió el defensa, citant a una reina napolitana. Encara que en altres obres del menoret sí apareix la seva consideració de que la lectura era beneficiosa per a les dones, en especial la dels llibres pietosos i exemplificants. També tenim alguna referència de jovenetes que van a escola a saber llegir i escriure: les recluses de Santa Margarida a Barcelona, La Criança, a ciutat de Palma, i el monestir del Puig de Pollença (BOTINAS i MONTERO; CABALEIRO i MANZANEDO; DURAN i VINYETA 2002: 53, 59, 79 i 86).

LÍNIES DE CLOENDA

A la vista de tot això, cal cloure dient que l'educació era sexuada, amb preparació diferent pels nens i les nenes, amb objectius quasi antagònics. No en va el manual català de mercaderia s'inicia així: "É per ço com en l'art de la mercaderia, entre les altres arts masculines..." (GUAL CAMARENA, 1981: 57), i, en conseqüència, els nois hauran de ser preparats per el viatge, la duresa, les inclemències. Per tant, caldrà exercitar-los en la resistència i en la valentia. Per a elles, al contrari, aquestes virtuts esdevenen defectes quasi antinatural. La dicotomia entre les funcions assignades

a un i altre sexe ens porta també a la divisió sexual de l'espai: el públic pels homes, el privat per les dones, una distinció que, lluny de semblar anacrònica, és ben pautaada a les èpoques pre-industrials, en relació al viatge distant i als negocis portats a terme ben fora de la llar: mar enllà. Així es corrobora quan analitzem les actuacions de les mercaderes, les que prenen les regnes del comerç al quedar-se vídues, o en les absències dels marits,¹⁷ elles quasi no es mouen de la casa mare. I no totes s'han casat lletrades.

Un exemple ens ve de la mà de Margherita Bandini, esposa del cèlebre Francesco di Marco Datini, dels quals s'ha conservat la seva correspondència (ROSATI, 1977; CECHI, 1990; TOCCAFONDI i TARTAGLIONE, 2002). Quasi bé totes les cartes de Margherita són dictades, com era costum. La majoria de les de Francesco també ho són. A més, al començament, ella no sap ni llegir ni escriure. El marit arriba fins i tot a posar en dubte les capacitats de la seva esposa en saber *dictar* correctament, insinuació que a ella li provoca un gran disgust, fins al punt de respondre amb ira i vehemència:

*Voi m'avete detto per due vostre lettere, e avetene iscritto a Piero, che io non debo avere dettate queste lettere io, ma che lle dèe avere dettate Piero di Filippo. Salvo la grazia vostra, mai non mi dettò lettere, né d'egli, né neuno; voi mi tenete un da pocho, ch'io non chredea che io facessi dettare mie lettere a llui. Quando io non avesse Simone, andrei a Niccholò dell'Amanato, che mi parebe più convenevole che Piero di Filippo, o a Lorenzo: di questi due direi i miei sagretti, e non a più persona. [...] lo chonoscho ch'io v'ò scritto tropo largho e ò mostrata troppa signoria in chontra voi di dirvi il vero ; se vi fosse a lato are' favelato cholla bocha più picholina.*¹⁸

A continuació, a partir del 1396, potser per fer front l'exclusió patida, ella decideix escriure. Segons Crabb (2005: 1170-1206), el pas de l'analfabetisme a la voluntat d'instruir-se li ve a Margherita com a reacció per fer front a la humiliació imposada pel marit. Una mena de revenja, una forma de demostrar el seu coratge i les seves capacitats intel·lectuals, compensant així la seva esterilitat, la causa més probable de l'allunyament de Francesco. Es conserva encara a l'*Archivio Datini* una llibreta on ella "feia ratlles".

17 La col·laboració en l'empresa familiar és sempre constatable, el que no comporta un aprenentatge específic i reglat fora de l'àmbit domèstic.

18 Lett. 11. La meva elipsi.

El recurs al dictat o a tenir factors que es cuidaven de la correspondència i, en especial, dels llibres comptables, deuria ser cosa habitual, fins i tot en el cas de les vídues mercaderes. Una de les així considerades ha estat Caterina Lull. Colesanti (2006) opina que segurament s'educà a la casa paterna amb un mestre privat, com era usual per a les dones *di classe medio-alta* (COLESANTI, 2006: 57). En part hi estic d'acord, de ben segur tingué un o varis preceptors, però no per pertànyer a l'estament menestral o burgés, sinó per ser una filla de cavaller (CUADRADA, DURAN i MARTÍNEZ-GIRALT, 2018: 22-23).¹⁹ Ja des del segle XIV branques del llinatge Lull barceloní s'ennobleixen. A més, es casa amb Joan Sabastida, també cavaller, per tant la instrucció rebuda era la de les filles dels aristòcrates. D'altra banda, hi ha la qüestió de considerar-la una mercadera per la menció del *quern scrit per mans de ma filla Bastida* (COLESANTI, 2006: 58), o per algun assentament que porta el seu nom, aspectes, als meus ulls, massa febles com per atorgar-li una dedicació professionalitzada. El que no discuteixo és la seva responsabilitat en la gestió dels negocis del marit, fet indubtable.

Afegeixo un darrer matís. És ben cert que els Sabastida eren emprenedors, però els llibres en els quals intervé Caterina no són específicament llibres comptables, en ells s'hi barreja de tot, l'enterro del marit difunt, els comptes de l'heretat, despeses de casa, lletres de canvi, relacions polítiques, intercanvis de tota mena. Em recorden més als comptes de Jaume Pere Gener, un altre cavaller (CUADRADA, 1992: 301-319), que als dels mercaders *tout court*. Això no és un quelcom menor, car ens situa amb major correcció sobre del què estem parlant. Dit d'altra manera: un llibre de Deu e Deig no implica sola i exclusivament mercaderia. Sabem igualment que hi ha dones que porten les despeses domèstiques per escrit, i no per això en podem deduir que es dediquessin al comerç (VINYOLES, 1983: 101-112). I fins i tot esposes d'homes de negocis, com és el cas de Simoneta, casada amb Berenguer Morey, de la que ens han pervingut uns quaderns de comptes que semblen escrits de la seva mà, com és el de 1379. En ell anota qüestions relatives al manteniment de la llar, subministrament de productes bàsics –blat, vi, llenya, espelmes. Hom dedueix que ella es fa càrrec de la casa i que el marit és absent, per que procedeix al pagament de censos i serveis de procuradoria (HURTADO, 2007: 365).

¹⁹ Respecte a Caterina Joana, vídua de Joan Sabastida, filla de Joan Lull, doc. 205. D'altra banda, la mateixa Colesanti explica que Caterina és filla de cavaller i armer major del rei, i germana de cavaller (COLESANTI, 2003-2004: 485).

Tampoc és la meua intenció treure mèrit a d'altres vídues, les que venien de l'estament mercantil, de família d'origen i després per casament, pel fet de no haver rebut la mateixa educació de la que gaudiren els seus germans. Ans al contrari. Aquestes són les que més es mereixen un rendit homenatge, donat que van anar aprenent a través de l'exercici de l'ofici, sense preparació prèvia, colze a colze amb les angúnies dels va-i-ve dels negocis, prenent cura de la casa, els macips i minyones, les esclaves, l'obrador i la botiga, quedant-se embarassades, infantant, criant. Van tenir temps i ganes, o no van tenir altre remei, a més a més, d'aprendre a llegir i escriure –i poques ho van fer per venjança. Es van endinsar en els càlculs complexos de la comptabilitat per partida doble, l'àlgebra i l'àbac. A casa, sí, però amb una mirada i una intel·ligència que sobrepassava els ultramarcs. No van fruit de les mateixes oportunitats de base, però el seu comportament fou excepcional: superaren, als segles XIV i XV, les discriminacions per raó de sexe. A elles la meua admiració i el meu reconeixement més profund.

FONTS

BARBERINO, Francesco da, (1318-1320) *Reggimento e costumi di donna*.
<http://www.edres.it/wp-content/uploads/2016/05/Barbe.pdf> [29.09.18].

BRUNI, Leonardo (1370-1444) *De Studiis et Litteris*.
<https://history.hanover.edu/texts/bruni.html> [31.07.18].

CERTALDO, Paolo da, *Libro dei buoni costumi (ca.1360)*.
<http://www.bibliotecaitaliana.it/xtf/view?docId=bi-bit001248.xml&chunk.id=d6127e124&toc.depth=1&toc.id=&brand=default> [29.09.18].

Contra Iudaeos: Ancient and Medieval Polemics between Christians and Jews, edició de LIMOR, Ora (1996), Mohr, Tübingen.

Della vita e delle opere di Leonardo Pisano, matematico del secolo decimoterzo notizie raccolte da Baldassarre Boncompagni, (1852) tipografia delle Belle arti, Roma.

<https://books.google.es/books?hl=es&lr=&id=FoyNx40lh0gC&oi=fnd&pg=PA3&dq=Leonardo+da+Pisa,+Fibonacci,+uomo&ots=RjiAYUyiw&sig=G44fuMqRBGkM6FG1YBAT6UE2UrA#v=onepage&q&f=false> [28.07.18].

DOCAMPO REY, Javier (2004), *La formación matemática del mercader catalán 1380-1521: análisis de fuentes manuscritas*, tesi doctoral, Universidad de Santiago de Compostela.

EVANS, Allan, ed. (1936), *La Pratica della Mercatura*, Cambridge: Mediaeval Academy of America.

https://cdn.ymaws.com/www.medievalacademy.org/resource/resmgr/maa_books_online/evans_0024.htm [29.07.18].

GUAL, Miguel (1981), *El primer manual hispánico de mercadería*, CSIC, Barcelona.

HERNANDO, Josep (1984), "El 'Tractat d'Usura' de Francesc Eiximenis", *Analecta sacra tarraconensia: Revista de ciències historicoeclesiàstiques*, 57-58, pp. 5-100.

HERNANDO, Josep (1997), "L'ensenyament a Barcelona, segle XIV. Documents dels protocols notarial", *Arxiu de textos catalans antics*, 16, pp. 131-298.

HERNANDO, Josep (2005), "*Instruere in litteris, servire et docere officium*: contractes de treball, contractes d'aprenentatge i instrucció de lletra, gramàtica i arts en la Barcelona del S. XV", *Acta/Mediaevalia*, 26, pp. 945-984.

HERNANDO, Josep (2006), "Obres de Ramon Llull en biblioteques privades de la Barcelona del segle XV", *Arxiu de textos catalans antics*, 25, pp. 271-276.

Ingetus Contardus. Disputatio contra Judeos, edició de DAHAN, Gilbert (1993), Les Belles Lettres, Paris.

Le lettere di Francesco alla moglie Margherita (1385-1410) (1990), a cura de CECCHI, Elena, Società Pratese di Storia Patria, Prato.

Le lettere di Margherita Datini a Francesco di Marco (1384-1410) (1977), a cura de ROSATI, Valeria, Cassa di Risparmi e Depositi di Prato, Prato.
Libri della famiglia di Leon Battista Alberti (1433-1440)

http://www.letteraturaitaliana.net/pdf/Volume_3/t49.pdf [28.07.18].

LLULL, Ramon *Quae lex sit magis bona (op. 209) versio latina I*, edició de SORIA, Abraham; DOMÍNGUEZ, Fernando; SENELLART, Michel, Corpus Christianorum, continuatio mediaevalis, 80, Turnhout.

LLULL, Ramon (2005), *Doctrina pueril*, edició crítica de SANTANACH, Joan, Patronat Ramon Llull, Palma.

MEMMO, Gian (1564), *Maria Dialogo del ... Memmo, nel quale dapo' alcune filisofiche dispute, si forma un perfetto precipe & una per fetta republica e pari mente un senatore...*, Apresso Gabriel Giolito de Ferrari, Venècia.

http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb11211875_00001.html [26.07.18].

OLIVI, Pietro di Giovanni, "*Quaestio IX de perfectione evangelica*", a *De usu paipere. The Quaestio and the Tractatus*, edició de BURR, David (1992), Olschki, Firenze.

- PACIOLI, Luca (1494), *Tractatus de computis et scripturis*, Cacucci, Bari.
- TOCCAFONDI, Diana i TARTAGLIONE, Giovanni (2002), *Per la tua Margherita... Lettere di una donna del '300 al marito mercante. Margherita Datini e Francesco di Marco. 1384-1410*, CD-ROM, Archivio di Stato, Prato.
- Raimundi Lulli Opera Latina* (ROL), vol. XIV, Turnhout, 1987.
- RUBIO, Agustí (2003), *Epistolari de la València Medieval (I)*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, València-Barcelona
- SCOTO, Joan Duns, "Ordinatio Oxoniensis" IV 15, a *Duns Scotus Political and Economic Philosophy*, edició de WOLTER, Allan B. (2001), St. Bonaventure, Franciscan Institute, New York.
- VILLANI, Giovanni (1348), *Nuova Cronacha*.
- http://www.letteraturaitaliana.net/pdf/Volume_2/t48.pdf [26.07.18].

BIBLIOGRAFIA

- AIRALDI, Gabriella (1994), "Leggere, scrivere, far di conto a Genova nel medioevo", a *La storia dei genovesi: atti del Convegno di Studi sui Ceti Dirigenti nelle Istituzioni della Repubblica di Genova*, Genova, 11-12-13-14 giugno 1991, Cesare Cattaneo Mallone di Novi publ., Genova, II, pp. 177-198.
- AÏSSANI, Djamil (1994), "Les mathématiques à Bougie médiévale et Fibonacci", a MORELLI, Marcello i TANGHERONI, Marco (eds.), *Leonardo Fibonacci. Il tempo, le opere, l'eredità scientifica*, Pacini, Pisa, pp. 67-82.
- BARTOLI, Attilio (2000), *La scrittura dell'italiano*, Il Mulino, Bologna.
- BEAUJOUAN, Guy (1988), "La science dans l'occident médiéval chrétien", a TATON, René (ed.), *La historia de la ciencia*, Orbis, Barcelona.
- BONNER, Anthony (2012), *L'Art i la lògica de Ramon Llull: manual d'ús*, Edicions Universitat Barcelona, Barcelona.
- BOTINAS, Elena; CABALEIRO, Julia i DURAN, Maria dels Àngels (2002), *Les Beguines: la Raó il·luminada per Amor*, L'Abadia de Montserrat, Barcelona.
- BRANCA, Vittore (ed.) (1986), *Mercanti scrittori. Ricordi nella Firenze tra Medioevo e Rinascimento*, Rusconi, Milano.
- CARDINI, Franco (1978), "Alfabetismo e livelli di cultura nell'età comunale", *Quaderni Storici*, XIII/II (38), pp. 488-522.
- CAUNEDO, Bernabé, "La formación y educación del mercader", a *El comercio en la Edad Media*, Logroño, pp.417-454.

CECCARELLI, Giovanni (1999), "Le jeu comme contrat et le 'risicum' chez Olivi", a BOUREAU, Alain i PIRON, Sylvain (coords.), *Pierre de Jean Olivi (1248-1298)*, pp. 239-250.

CECCARELLI, Giovanni (2001), "Risky Business. Theological and Canonical Thought on Insurance from the Thirteenth to the Seventeenth Centuries", *The Journal of Medieval and Early Modern Studies*, 31:3, pp. 607-658.

CECCARELLI, Giovanni (2003), *Il gioco e il peccato. Economia e rischio nel tardo Medioevo*, Il Mulino, Bolònia.

CIFUENTES, Lluís (2006), *La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement*, Universitat de Barcelona-Universitat de les Illes Balears, Barcelona-Mallorca.

COLESANTI, Gemma Teresa (2003-2004), "'Per la molt magnifica senyora e de mi cara jermana la senyora Catarina Çabastidaen lo castell de la Bruçola, en Sicília'. Lettere di donne catalane del Quattrocento", *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 25, p. 485.

COLESANTI, Gemma Teresa (2006), *Caterina Lull i Çabastida: una mercantessa catalana nella Sicilia del '400*, (tesi doctoral), Universitat de Girona. Disponible a: <https://www.tdx.cat/handle/10803/7841> [30.09.18]

CRABB, Ann (2005), "Ne pas être mère: l'autodéfense d'une Florentine vers 1400", *Clio*, 21, pp. 150-161.

CRABB, Ann (2007), "If I could write: Margherita Datini and letter writing, 1385-1410", *Renaissance Quarterly*, 22:4, pp.1170-1206.

CRUSELLES, Enrique (2001), *Los mercaderes de Valencia en la Edad Media (1380-1450)*, Editorial Milenio, Lleida.

CRUSELLES, Enrique (2007), *Los comerciantes valencianos del siglo XV y sus libros de cuentas*, Castelló de la Plana, Universitat Jaume I.

CUADRADA, Coral i LÓPEZ, María Dolores (1992), "A la Mediterrània Medieval: Les societats mercantils a la Corona d'Aragó (s.XIV)", *Universitas Tarraconensis*, vol. X, pp. 67-92.

CUADRADA, Coral i ORLANDI, Angela (1994), "Ports, tràfics, vaixells, productes: italians i catalans a la Mediterrània baixmedieval", *Anuario de Estudios Medievales*, 24, pp. 3-48.

CUADRADA, Coral (1992), "A la Mediterrània medieval: relacions financeres i comercials Barcelona-València (s. XV), segons un llibre de comptes", a VVAA, *Lluís de Santàngel i el seu temps*, Ajuntament de València, València, pp. 301-319.

CUADRADA, Coral (1994), "Volèn instroyr e informar los mercaders, aquells qui d'aquest art de mercaderia volen usar", *Revista d'Història Medieval*, 5, pp. 107-130.

CUADRADA, Coral (2001), *La Mediterrània, cruïlla de mercaders*, Rafael Dalmau ed., Barcelona.

CUADRADA, Coral (2015), "Aportaciones a la visión de la pobreza en la Baja Edad Media", *Espacio, Tiempo y Forma (Serie Historia Medieval)*, 28, pp. 275-301.

CUADRADA, Coral, DURAN, Daniel i MARTÍNEZ-GIRALT, Alejandro (2018), *El Fons Lull de l'Arxiu dels Marquesos de Santa Maria de Barberà*, Institut Europeu de la Mediterrània-Universitat Rovira i Virgili, Barcelona-Tarragona.

CUADRADA, Coral, LASHERAS, Ada, MARSAL, Roser i ROYO, Carlota (2015), *Oikonomía: cuidados, reproducción, producción*, Universitat Rovira i Virgili, Tarragona.

CHAZAN, Robert (1992), *Barcelona and beyond. The Disputation of 1263 and Its Aftermath*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-Oxford.

DE LA TORRE, Sandra (2014), "Mujeres de la élite mercantil de Zaragoza alrededor de 1400", a GARCÍA HERRERO, M^a del Carmen i PÉREZ GALÁN, Cristina (coords.), *Mujeres de la Edad Media: actividades políticas, socioeconómicas y culturales*, Diputación de Zaragoza-Institución Fernando el Católico, Zaragoza, pp. 199-215.

DAHAN, Gilbert (1990), *Les intellectuels chrétiens et les juifs au moyen âge*, Cerf, Paris.

DORIA, Giorgio (1995), "Comptoirs, foires de changes et places étrangères: les lieux d'apprentissage des nobles négociants de Gênes entre Moyen Âge et Âge Baroque", a ANGIONI, Franco i ROCHE, Daniel (eds.), *Cultures et formations négociantes dans l'Europe moderne*, Éditions de l'EHESS, Paris, pp. 321-347.

EVANGELISTI, Paolo (2016), *Il pensiero economico nel Medioevo. Ricchezza, povertà, mercato e moneta*, Carocci, Roma.

FROVA, Carla (1990), "Le istituzioni scolastiche", a *Le Italie del tardo medioevo*, San Miniato, pp. 276-290.

HAMELIN, Alonzo M. (1962), *Un traité de morale économique au XIVe siècle. Le "Tractatus de usuris" de maître Alexandre d'Alexandrie*, Political Institute of Medieval Studies, Montréal.

HURTADO, Víctor (2007), *Els Mitjavia. Una família de mercaders a la Barcelona del segle XIV*, L'Abadia de Montserrat, Barcelona.

IGUAL, David (2009), "Una aproximación a la cultura mercantil en los reinos hispánicos de la Baja Edad Media" en *Modelos culturales y normas sociales al final de la Edad Media*, Cuenca, pp. 273-308.

- JEHEL, Georges (1993), "Apprentissage et formation professionnelle dans les milieux d'affaires génois au Moyen Âge", a *Education, apprentissages, initiation au Moyen Âge*, "Les cahiers du C.R.I.S.I.M.A.", 1, pp. 173-190.
- KLAPISCH-ZUBER, Christiane (1982), "L'invention du passé familial à Florence (XIVe-XVe s.)", *Temps, mémoire, tradition au Moyen-Âge*.
- http://www.persee.fr/doc/shmes_1261-9078_1983_act_13_1_1388 [08.10.18].
- LAMBERTINI, Roberto (2000), *La povertà pensata*, Mucchi, Modena.
- LANGHOLM, Odd (1992), *Economics in Medieval Schools: Wealth, Exchange, Value, Money and Usury According to the Paris Theological Tradition, 1200-1350*, Brill, Leiden.
- LE GOFF, Jacques (1956), *Marchands et banquiers au Moyen Âge*, Presses Universitaires de France, Paris.
- LIMOR, Ora (1991), "Missionary Merchants. Three Medieval anti-Jewish Works from Genoa", *Journal of Medieval History*, 17, pp. 35-51.
- MARTÍN, María Ángeles (2009), "Mujeres de mercaderes, mujeres mercaderes. Testimonios de iniciativas femeninas en el ámbito comercial a finales del siglo XV", *En la España Medieval*, 31, pp. 171-194.
- MELIS, Federigo (1962) *Aspetti della vita economica medievale*, Leo S. Olschki, Firenze.
- MIRALLES, Eulàlia (2003), "La visió dels ciutadans: els dietaris personals", *Quaderns d'Història*, 9 pp. 207-232.
- NAVARRO, Germán, "Los protagonistas del comercio: oficios e identidades sociales en la España medieval", a *El comercio en la Edad Media*, Logroño, pp. 147-187.
- ORTALLI, Gherardo (1993), *Scuole, maestri e istruzione di base tra medioevo e rinascimento. Il caso veneziano*, Cultura Popolare Veneta, Vicenza.
- PAULMIER-FOUCART, Monique (2004), *Vincent de Beauvais et le Grand miroir du monde*, Brepols, Turnhout.
- PEZZAROSSA, Fulvio (1989), *Ricordanze di Ugolino di Niccolò Martelli*, Edizioni di Storia e Letteratura, Roma.
- SAPORI, Armando (1967), *Studi di Storia Economica Medievale*, Sansoni, Firenze.
- SESMA, José Ángel (2006), "El comercio en la Edad Media (Reflexiones para abrir una Semana de Estudios Medievales)", a *El comercio en la Edad Media*, Logroño, pp. 15-38.
- SEVILLANO, Francisco (1974-1979), "Un manual mallorquín de mercadería medieval", *Anuario de Estudios Medievales*, 9, pp. 517-530.

TODESCHINI, Giacomo (2008), "Theological Roots of the Medieval/Modern Merchants' Self-Representation", a JACOB, Margaret C. i SECRETAN, Catherine (eds.), *The Self-Perception of Early Modern "Capitalists"*, Palgrave-MacMillan, Nova York, pp. 17-46.

TOSTADO, Alfonso (2009), *La Disputa de Barcelona de 1263: controversia judeocristiana*, Universidad Pontificia de Salamanca, Salamanca.

VARELA, Elisa (2003-2004), "Escriure i mercadejar a la Baixa Edat Mitjana 'Navigare necesse [est]...'", *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 25, pp. 727-743.

VILLA, Josué (2011), "La educación de los niños pequeños en el ámbito familiar durante la Edad Media tardía", *Tiempo y Sociedad*, 6, pp. 79-122.

VILLA, Josué (2015), "La cultura de los menestrales: tratados didácticos medievales dedicados a la dignificación de los oficios mecánicos", *Mirabilia*, 21:2, pp. 417-444.

VILLA, Josué (2015), "Contenidos lingüísticos y matemáticos de los tratados didácticos (siglos XIII-XV)", *Cuadernos Mediavales*, 19, pp. 55-81.

VINYOLES, Teresa-Maria (1983), "El pressupost familiar d'una mestressa de casa barcelonina, per l'any 1401", *Acta historica et archaeologica mediaevalia, Annex d'Història Medieval* (I). *La societat barcelonina a la baixa Edat Mitjana*, pp. 101-112.

VINYOLES, Teresa i COMAS, Mireia (2016), "Lo llibre de les dones", a VVAA, *Francesc Eiximenis (c. 1330-1409): el context i l'obra d'un gran pensador català medieval*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, pp. 274-275.

VOGEL, Kurt (1970-1980), "Fibonacci, Leonardo or Leonardo of Pisa", a GILLISPIE, Charles C. (ed.), *Dictionary of Scientific Biographies*, Nova York-Oxford, IV, pp. 604-613.

WUNDER, Heide (1992), *"Er ist die Sonn', sie ist der Mond". Frauen in der Frühen Neuzeit*, Beck, Munich.